

ПІЗНАННЯ ЯК ТРАНСЦЕНДЕНЦІЯ СОФІЇ І СПОКУСА ПРАКТИКОЮ*

Сергій КРИМСЬКИЙ

Copyright © 2012; 2015

УДК 165.0

Serhiy Krymskyi

COGNITION AS TRANSCENDENCE OF SOFIA AND THE TEMPTATION OF PRACTICE

Небачений за своїми масштабами креативний, творчий вибух в сучасному пізнанні, що одержав назву науково-технічної революції ХХ століття, розкрив грандіозні можливості людського панування над буттям. Але в той же час (можливо, навіть як розплата за ці можливості) породив граничну релятивізацію концептуальних та онтологічних аспектів наукової картини світу. Відносними виявилися не тільки простір, час, рух, але й саме фізичне буття. Гносеологія перетворилася на теорію припущення, а вчення про істину – в концепцію приписування міри вірогідності множинності виразів; нормативною стала відносність стосовно мови, апаратури чи практичних ситуацій. Але тим самим більш значною стала жага абсолютного, хоча б як ідеалу чи метавимоги.

Відповідно в наш час змінюються співвідношення віри і розуму, коли, згідно з тезою Енцикліки Папи Іоана Павла II, сама безмежність пізнання вимагає підтримки з боку віри як оволодіння безумовними підставами людського прагнення до істини і благодаті. Саме до такого розуміння *пізнання як пошуку повноти буття* у його благодатності й надійності наближалися генії сучасного природознавства – А. Ейнштейн і В. Гейзенберг. Вони наголошували на важливості реформування класичної гносеології з погляду врахування абсолютних орієнтирів людської екзистенції на шляху подолання суто прагматичного тлумачення пізнавального процесу як виключно інструментального способу (засобу).

А. Ейнштейн писав про пізнання “світової гармонії” або навіть “світового розуму”, а В. Гейзенберг вважав за потрібне виокремлення, за його словами, “центральної зони пізнання”.

В освоєнні світу, писав він, є центральна ділянка, “яка не пов’язана з практичними вживаннями. В ньому, якщо можна так сказати, чисте мислення намагається пізнати приховану, заховану гармонію світу... В попередні епохи люди по-різному говорили про цю центральну ділянку, вони вживали поняття “смысл” чи “Бог”¹. Інтегруючи ці думки геніїв сучасної науки, вважаємо, що справді слід розширити розуміння пізнання як реалізації не тільки прагматичних завдань, а й поступ на шляху до здолання скінченності людського існування, намагнічення його вічністю, величчю здійснень Духу, безумовністю результатів утвердження Істини, Добра, Краси, тобто *модусів людської присутності у світі*.

Отже, у пізнанні є своєрідний, за виразом Платона, “поворот очей душі”, коли виникає зворотна перспектива руху від об’єкта до суб’єкта. Такий поворот виявляється і в тому, що з безмежним розширенням могутності або влади свідомості починає конкурувати ситуація граничності раціоналізації буття, поява порогів інтелектуалізації світу. Про це, зокрема, свідчить так званий парадокс Е. Фермі.

З погляду цього видатного фізика, за час існування Всесвіту могли, згідно з теорією імовірності, виникнути 10^{43} цивілізацій. Це означає, що можливість відсутності позаземних цивілізацій майже дорівнює нулю. Тим часом, зондування Космосу радіотелескопами, починаючи з 50-х років ХХ століття, не виявило ніяких радіошумів штучного походження, що могло б свідчити про відсутність позаземних цивілізацій. Парадоксальність такої ситуації знімається, якщо допустити, що на тому рівні розвитку цивілізації, на якому вона може бути

¹ Гейзенберг В. Шаги за горизонт. – М., 1972. – С. 32.

виявлена, відбувається перетворення розуму з екстенсивного на інтенсивне орієнтування, тому що безмежна, необмежена експонента лінійного розширення впливу інтелектуальних сил на буття може привести до знищення природи, самого цього буття.

Розум, як і пізнання, можливо, має морально-ціннісні пороги, перехід за які знаменує перетворення, спотворення пізнавального процесу, його критичний пункт. На цьому переломі суб'єкт перетворюється на внутрішній об'єкт, виникають пси-групи дії вищих сил, яким підкоряється сам творець. Відповідно, відбувається переоцінка результатів пізнання, коли породжуються ефекти “вічного незнання”, зростає масив позакритерійного знання, а в логіці розвитку наукових теорій з'являються певні “нульові ситуації”. Так, спроба встановити “останні” передоснови природи привела, з одного боку, до “нульового поля” (вакууму) як основного енергетичного стану, а з другого – до так званої фікціоністської парадигми космології. З погляду останньої існування речовини та енергії генетично визначається перетворенням мультивсесвітнього “ніщо” або “бульбашок” буття. Інакше кажучи, на граничних зонах розвитку тих чи інших теорій виникають ситуації зведення до нуля величин або ефектів, на яких базувалося попереднє знання.

Узагальнюючи ці критичні злами, з якими можна зіставити античну ідею “метаноїї” (перетворення, переродження розуму від зустрічі з абсолютном), або припущення В. Гейзенберга та А. Ейнштейна про “центральну зону” пізнання, що позначається символікою входження світового цілого в духовне буття людини, говоритимемо про пункт *еквінокса*. Цим старогрецьким словом ми називаємо особливий стан пізнання, у якому воно набуває іншого вигляду, іншого способу перебігу та іншої місії.

Саме в пункті еквінокса і здійснюється той перехід пізнання до переживання абсолюту, про який писав О. Шпенглер. “Алгебраїчні тіла, простори множинних вимірів, трансцендентні утворення теорії груп і теорії множин, системи неевклідової геометрії – всі вони вже не мають виключно розсудкового походження, й тому для повного розуміння їх глибоких метафізичних засад потрібен відомий різновид візіонерського яснобачення... Тут спроба зво-

диться до внутрішнього переживання, а не тільки лише до пізнання. Ці форми, що народилися в ім'я якоїсь певної культури, як виявлення якнайглибших таємниць її світовідчування, відривають освяченим немов би першооснову їх існування. Треба, щоб ці творіння діяли на нашу душу як інтер'єр соборів, як вірші ангелів у Пролозі “Фауста”, як кантати Баха, для чого потрібні щасливі та рідкісні хвилини².

Еквінокс має особливу психологічну складову, коли, за свідченням В. Гейзенберга, відкриття істини може бути зафіксовано не показниками приладів, але симптоматикою певного саява, яке супроводжує підхід до істинного результату. В цьому пункті може спалахнути наджиттєва блискавка, розряд інтуїції на кшталт “Ульмської ночі” Р. Декарта, коли на нього зійшло бачення нової філософської системи, або уявлення цілісного формулювання фундаментальною для алгебри теорії груп, що склалося у Е. Галуа напередодні його загибелі на дуелі. До цієї ситуації блискавки еквінокса відноситься й те духовне осяяння в ніч 23-го листопаду 1654 року, коли Б. Паскаль, на його думку, усвідомив Бога.

У пункті еквінокса приходиться усвідомлення “третьої правди”, тобто тієї сфери істини, яка підіймається над боротьбою альтернатив. У ньому виникає симультанність часу, тобто зсув нинішнього, минулого і прийдешнього, коли, за Й.В. Гете, “вічністю наповнена мить”, коли ідея чи образ пронизують відмінності вимірів часу у вигляді якогось метайнваріанта, що, власне, й характеризує абсолютні цінності. Це – стан вищого духовного осягнення світу, в якому, подібно віршу У. Блейка “Осуд цнотливості”, воно в одну мить входить у вічність, у піщинці грає нескінченність, а у квітці сяє ціле небо. Такого бачення досягав, зокрема, Й. Моцарт, котрий стверджував, що уявляє собі часовий процес цілої симфонії одноментно, у єдиному вигляді, образі.

У релігійній свідомості стан еквінокса інтерпретується як явище Бога, або як розкриття модусів його присутності. Апостол Павло характеризує злам у знанні не стільки пізнавальними зусиллями суб'єкта, скільки зворотним пізнанням його Богом, коли цей суб'єкт перетворюється на самозасвідчувану реальність абсолюту, що відкриває можливість перетво-

² Шпенглер О. Закат Європи. – М., 1923. – С. 72–73.

рення умовного в безумовне. Внаслідок цього знання людини виявляється частиною пізнання його Богом, а саме стан приходу Софії чи Божої Премудрості, станом осягнення повноти первинного задуму любові, через який здійснюється творення світу і всяка творчість.

У такий спосіб виникають два типи духовного результату – *раціональне знання і софійна премудрість*. Відмінність між ними проводиться відповідно до критерію апостола Павла: “Знання вдихання обновляє, а любов то вибудовує! Коли хто-небудь думає, ніби щось знає, той нічого не знає так, як знати належить. Хто ж любить Бога, той пізнаний ним” (I Кори. 8:1–3).

Отож, “знати так, як слідує” – це знати так, коли суб’єкт є пізнаний Богом, тобто на шляху любові благоговійного дотику до предмета знання. Сутнісно це не суперечить раціональному погляду В. Дільтея, котрий розрізнявав два типи пізнання. Один з них постає у вигляді абстрактного освоєння суцього, тобто як *Вtgrif*, а інший – утілює інтимне, наповнене співчуттям до об’єкта, розуміння, яке позначається терміном *Fersteen*.

Таким чином, приходимо до того, що стан еквінокса є пункт зламу пізнання від раціонального інтелекту, спрямованого на вивільнення від суб’єкта, до духовного інтелекту, котрий надихнув любовним розумінням благодаті, яка рухається у зворотному напрямку, тобто до суб’єкта у його здатності втілювати абсолютне. Тут відбувається той поворот очей душі, про який писав Платон і з яким він пов’язував перетворення пізнання у пригадування про вічні ейдоси буття.

Щоправда те, що Платон вважав пригадуванням вічних ейдосів, є результат цілком раціонального процесу. Він починається з узагальнення інформації про предметний світ й розгортається до його символічних контурів чи структур, а завершується зворотним упредметненням цих структур змістом, який зберігається, набуває інваріантного вигляду і в такому розумінні охоплює “вічне ядро” речей. Такі упредметнені інваріантним змістом духовно-символічні контури буття і сприймаються як сходження до Абсолюту.

<...> Далі я говоритиму про *небезпеку універсалізації практики*, її місця у вирішенні екзистенційних проблем. Почавши з того, що універсалізація практики – негативне явище, хочу сказати, що, не дивлячись на це, в тоталітарній Росії це була магістральна тема, що

не сходить зі сторінок підручників, була присутня у лекціях і повсякденній пропаганді. Як ви знаєте, майже ритуального смислу набула відома лєнінська фраза (цитата із “Фауста” Гете): “теорія, мій друже, суха, а дерево життя-то зеленіє”. Але при цьому ні філософи, ані сам В. Лєнін не розкрили контекст цієї фрази. Адже це слова диявола – Мефістофеля. Яким чином це стало “символом віри” марксистської філософії? Ось у цьому, мені видається, цікаво розібратися. Тим більше, що ми дуже добре знаємо історичний час Бєкона, коли ідеологічно обґрунтовувалася ідея агресивного пізнання, яке трансформує цей світ емпірично, і коли істина розглядалася як таємниця, тобто як така істина, що здобувається заганнянням голок під нігті, а об’єктивність – як достовірність, тобто те, що знаходиться під лінчем, батогом. Сам же експеримент, за словами Бєкона, розглядався як тортури природи. Отож пізнання ототожнювалося із судом над об’єктом. Звідси походять дуже багато специфічних рис розуміння самого пізнавального процесу.

Здавалося б, речі достатньо відомі, але ми знаємо про ті глибокі попередження, які знаходяться у Священному Писанні щодо цієї процедури універсалізації пізнання. Настільки серйозних, що, не дивлячись на популярність самої теми, виникає потреба додаткового дослідження, себто пояснення, по-перше, причин такого відношення Священного Писання до проблем практики і пізнання, і, по-друге, оцінки міри небезпеки, з якою ми зараз стикаємося із цього приводу.

Чому Біблія пов’язує таке радикальне явище у світі людини, як поява смерті, як поява зла, з порушенням людиною заборони на куштування плодів пізнання, тобто з пізнанням? Ну, звичайно, тут такі радикальні наслідки не пояснюються повністю тим, що це порушення заборони Бога. Ми знаємо багато випадків заборон Бога в Біблії – випадки з Давидом, Іоном і багатьма іншими, які не спричинили таких радикальних заходів, як вигнання з раю і наступні події. У чому тут справа?

Річ у тому, що, як мені здається, в раю люди не ставили абстрактних питань. Вони вирішували свої проблеми вживанням у буття. Іншими словами, саме буття підказувало, що потрібно робити. Це до прикладу так, як у період війни люди не вирішували, як їм бути. Вони просто знали: треба захищати свою країну. І все. А з появою пізнання виник розкол у цьому єдиному життєвому світі. Розкол на

підсистему запитування і підсистему відповідей. Ось цей розкол світу Ф. Достоевський у повісті “Сон смішної людини” розглядав як кошмарний сон людства. Тому що він вважав, що з виникненням такого розколу уможлиблюється проникнення у зазор між суб’єктом та об’єктом хоча б одного атома брехні. А поява навіть одного атома брехні створює щілину між станом правди, у якому знаходяться речі, та їх божественним походженням. Оскільки буття – це знак присутності Бога, лагідний дар Бога, то виникає небезпека помилки.

Це та небезпека, яка вже була зрозуміла у період перед виникненням першої наукової картини світу – ньютонівської картини, коли О. Кромвель, звертаючись до своїх соратників, патетично вигукнув: “Брати мої, Христом Богом закликаю вас: пам’ятайте, що ви можете помилитися!” Ось це попередження виявляється особливо важливим у наше століття, коли людство втратило право на помилку, адже може не вистачити часу її виправити. Тому така трагічна ця небезпека – небезпека помилки.

Практика тут не допомагає – всі ці посилення на практику, що, мовляв, ми, практики, виправимо, полагодимо, поліпшимо і так далі, і тому подібне. Річ у тім, що практика сама по собі пов’язана з тим, що з універсуму ми виділяємо особливий фрагмент, певну частину і намагаємося оперувати, маніпулювати цією частиною, викликаючи розбалансування сил цілого і перетворення на суб’єкта дії того, що називається, здебільшого, у філософській літературі, зворотними силами. Ці зворотні сили носять, так би мовити, нелінійний характер. Ними неможливо керувати. Можна лише до них під’єднатися у розрахунку зрозуміти їх тенденцію і кінцевий результат. Але ці сили перевищують наше понятійне осягнення добра і зла. І тому приєднання до них може привести до абсолютно невизначених наслідків.

Скажімо, А. Ейнштейн, принциповий пацифіст, котрий відмовився від президентства в Ізраїлі лише тому, що ця держава вела хоча і визвольну, але боротьбу, все ж логікою своїх атомних досліджень виявився батьком атомної бомби (після його листа Ф. Рузвельту почався Манхеттенський проект). Виходить, що він у результаті, так би мовити, деформував сенс свого життя, у чому завжди каявся впродовж усього свого життєвого шляху.

Так само і А. Сахаров, не уявляючи собі результатів цього, згодився на створення мега-тонної водневої бомби, яка принесла дуже

багато жертв на Уралі, значно більше, ніж Чорнобиль, після чого він склав усі одержані гроші на підлозі перед кабінетом, заклав його і відмовився працювати далі. Вочевидь ця людина заглянула в безодню – в неї виник сократичний комплекс: бажання підсудності, прагнення бути арештованим, судимим, жага понести покарання. Це лише декілька прикладів того, як звернення до зворотних сил викликає деформацію людської особистості, звуження сенсу життя людини.

Отже, тут виникає дуже велика небезпека. Якоюсь мірою у Середні століття таким маніпулюванням зворотними силами моделювали домовленості людини з дияволом. Тут виникали такі колізії, які вимагали особистісного захисту людини. Тоді було придумано таке поняття – *хитрість розуму*, коли свої дії розглядаються не як особиста активність, а ця активність зводиться до якихось інших сил. Замість однієї сили, скажімо, механічної, підставляються електричні сили. Тобто робилися підстановки. Ось це й отримало назву “хитрість розуму”. Диявол спокушає людину і замість себе підставляє жінку – типова хитрість розуму. Відтак очевидно, що у пізнавальному процесі є дуже серйозна колізія: між софійністю і практичною потребою.

Софійність – це розуміння пізнання як трансценденції Софії, як наближення до розкриття смислу буття, як лагідного дару Бога, як краси, тому що краса є онтологічний гарант існування Бога. І. Кант намагався розкритикувати поняття про красу як про об’єктивну реальність, доводячи, що краса – це щось суб’єктивне, наслідок логічної здатності думки. Логіці він надає універсального значення і навіть докази існування Бога критикує з логічної позиції. Врешті-решт Кант вводить Бога із практичних міркувань, тобто з міркування деякої хитрості розуму. Г. Гейне вельми іронічно із цього приводу підмітив: те, що зробив Кант, йому нагадує вчинок його приятеля, який у Геттінгені, на вулиці Фрідріхштрассе, розбив усі ліхтарі і, стоячи в абсолютній темноті, прочитав лекцію про користь цих ліхтарів, які він розбив лише з тією теоретичною метою, щоб довести їх практичну користь.

Але ця практична потреба виявилася помилковою і, безумовно, небезпечною. Ось тут і виникає проблема: як бути за цих умов з оцінкою науково-технічного прогресу? Який, з одного боку, визначає місце людини в сучасному світі й надає йому космічного маш-

табу, а з другого – є типовим предметом спокушання практикою. До речі, сама ця тема не нова. Вона, власне, становить основний зміст “Фауста” Гете. Тому що у цій поемі диявол виявляється саме практиком, циніком. Він спокушає чесного вченого можливістю практичної зміни світу, виходом із лабораторії у сферу практичної активності. Він запитує Фауста:

– Чого ти хочеш? – Фауст відповідає:

– Я хочу зробити всіх людей багатими. Диявол говорить:

– Немає нічого більш простого...

І випускає величезну кількість паперових грошей. В усіх кишені набиті грошима, але в ситуації інфляції всі стають жebraками. Те ж саме відбувається з будівництвом каналів для мореплавання: знищується дзвіниця, тому що дзвоновий дзвін не матеріальний, гинуть старі – Філемон і Бавкида. Дух не може пробитися до Фауста. Тоді він приймає форму турбот, й у вигляді турбот проникає до Фауста і засліплює його. Ця людина думає, що будує канали, а насправді лемури риють йому могилу. Він кричить:

– Зупинися мить, ти чудова! – І його скидають в могилу.

Тут знову-таки в дуже виразній формі показані ті небезпеки, які пов'язані з універсалізацією практики. І як усе ж бути з науково-технічним прогресом? Його неможливо заперечувати – це все одно що заперечувати, так би мовити, місце людини у світі, відкидати її сучасну діяльність. Отож, як бути? Наш світ парадоксальний: воскресіння через смерть, світло через темряву, благодать через усвідомлення гріхів. Науково-технічний прогрес створив часовий діапазон від усвідомлення миті до усвідомлення вічності – а владики вічності є Бог, – і разом з тим він обтяжений негативними явищами, іноді нульовими ситуаціями.

Відоме раннє оповідання Олексія Толстого – “Стародавній шлях”. Середземним морем – стародавнім шляхом цивілізації – рухається корабель з пораненими з театру військових дій. І Толстой висловлює абсолютно справедливую думку: з кожним простріляним черепом летять у прірву століття людської цивілізації. Так і зворотні сили, викликані практикою, ведуть до нульових ситуацій. Людство хотіло пізнати суть усього, що перебуває у витоках світу, – і дійшло до ідеї нульового поля. Хотіло пізнати суть макросвіту – виявилось, що в мікросвіті є позитивні і негативні маси, а загальна маса Всесвіту рівна нулю. Відбувається безперервне

обтяжування нульовими ситуаціями й саме такими страшними явищами, які описані Толстим у проблемі скерування стародавнього шляху. Прогрес через нульові і негативні ситуації посилає нам знаки небуття, котрі в нашому апофатичному світі посилюють нашу любов і наше довір'я до буття як до знаку присутності Бога. Можна навіть висловитися таким чином: *навіть перед лицем Бога людина спиною відчуває холод небуття*. З цієї різниці температур народжується історія.

Прогрес не тільки народжує історію з тією таємницею часу, в якій опинилася нині людина, він водночас знаходить нове місце для арени історії, прискорюючи історичний процес. За останні п'ятдесят років густина історичних подій така, що ми пережили мало не всю світову історію, достатньо швидко пройшли всі наукові революції, які тільки можна собі уявити. Адже п'ятдесят років – це загально визнаний період, який називається *сучасність*. За п'ятдесят років розсекречуються документи, тому що завершується “сучасність”. Таким чином сучасна людина переживає за густотою подій майже всю світову історію. І виходить, що світова історія здійснюється зараз не стільки у видноколі великих епох, скільки в душі людини. І є дійсно та таємниця часу, яка долучає нас до метаісторії, до її таїни. Так виникає нове відчуття часу. Оскільки читання віршів якоюсь мірою зціляє текст від остаточних думок, хочу завершити віршами Карлоса Сабата Еркасті:

Очевидь теж виткана із пам'яті без тіла,
Із міражів і вражень зіткана уміло.
Вона написана прозорим пензлем сну
На дивних прочерках в догоду полотну
Серцебиття суєтного й спітнілого життя
Її дихання й тілесності позбута
Вона з таємного прядеться волокна
І сновидіннями одягнена так щільно.
І сам я створений із пройдених хвилин,
Яких тепер немає, які живуть Довільно –
Лиш без контролю стрілок циферблата...

Переклад проф. Анатолія В. Фурмана

Друкується за виданням:
Крымский С. Мудрецы всегда в меньшинстве
(статьи разных лет) / Сергей Борисович Крымский;
сост. Д.С. Бураго. – К.: Изд. дом
Д.С. Бураго, 2012. – С. 151–156; 227–233.

Надійшла до редакції 14.02.2015.